

K OTÁZKE VZÁJOMNÉHO PÔSOBNIA PRÍRODY A SPOLOČNOSTI

VALERIJ GRAŽDAN

Ľudstvo sa oddávna zaujímal o problém vzájomného pôsobenia prírody a spoločnosti. Tento problém sa stal v súčasnej epoche mimoriadne aktuálnym. Spoločnosť vstúpila do takej fázy rozvoja, keď ďalšie nepremyslené konanie voči prírode hrozí vážnymi negatívnymi dôsledkami pre celé ľudstvo. Ak predtým mohla príroda vnútornými silami odstraňovať chyby ľudí pri ich styku s prírodou, teraz to často nemôže. Súčasne, najmä teraz, začína spoločnosť vo väčšom rozsahu disponovať materiálno-technickými možnosťami na rozumné využitie prírody a jej globálnu rekonštrukciu. Stádeťo pramení naliehavá nevyhnutnosť teoreticky rozpracovať rozličné stránky tohto problému.

Vzájomné pôsobenie prírody a spoločnosti je zložitý a vnútorne protirečivý proces. Tento článok sa pokúša preskúmať len dva jeho momenty: dialektiku vzájomnej determinácie prírody a spoločnosti a štruktúru sféry ich vzájomného pôsobenia. Tieto aspekty nie sú zatiaľ vo filozofickej literatúre v potrebnom rozsahu objasnené a vzbudzujú značný záujem.

Dialektika procesu vzájomnej determinácie prírody a spoločnosti

Na začiatku je účelné spresniť si základné pojmy. Pod pojmom „príroda“ budeme rozumieť zvláštnu materiálnu sféru, v ktorej spoločnosť vznikla a vyvíja sa. Je „kolískou dejín“.¹ Príroda je večná a nekonečná. Spoločnosť je ohraničená v čase i priestore.

Rozhodujúcu úlohu pri vzniku a formovaní spoločnosti, ako je známe, zahráli „práva“ materiálnej výroby. Marx v *Kapitáli* podáva klasickú definíciu tejto kategórie: „Práca je predovšetkým proces prebiehajúci medzi človekom a prírodou, proces, v ktorom človek svojou vlastnou činnosťou sprostredkúva, reguluje a kontroluje výmenu látok medzi sebou a prírodou.“² To znamená, že práca je všeobecnou podmienkou premeny látok medzi ľuďmi a prírodou, stálou materiálnou podmienkou ľudského života.

Z uvedeného taktiež vidieť, že Marx prácu a premenu látok medzi ľuďmi a prírodou nestotožňuje. Táto premena sa napokon deje nezávisle od práce. Človek ako biologický organizmus vykonáva isté fyziologické funkcie — prijíma potravu, dýcha, spí a i. Ich splnenie nemá charakter cieľavedomej, špecificky ľudskej činnosti. Zvláštnosť látkovej premeny medzi spoločnosťou a prírodou tkvie v tom, že človek, na rozdiel od zvierata, môže tento proces kontrolovať. Vo vzájomnom vzťahu spoločnosti a prírody má teda práca historicky dvojakú úlohu: na jednej strane spája človeka s prírodou, je základom premeny látok medzi nimi; na druhej strane vyčleňuje spoločnosť z prírody, vytvára špecifické zákony spoločenského vývoja.

¹ MARX, K. — ENGELS, B.: Spisy II, SNPL, Praha 1961, s. 170.

² MARX, K.: Kapital I, kniha prvá, Bratislava 1959, s. 200.

Ak vychádzame z podstaty práce, môžeme definovať pojem „spoločnosť“, ktorá je — podľa Marxa — „produktom spoločnej činnosti ľudí“³, ako „... súhrn... vzťahov, ktoré existujú medzi nositeľmi... výroby a prírodou a medzi nimi navzájom v rámci ktorých vyrábajú...“⁴ Utvára sa ako výsledok rozličných vzťahov medzi ľuďmi na základe toho alebo iného spôsobu výroby materiálnych hodnôt. Spoločnosť nie je iba súčtom jej jednotlivcov, ale osobitným prírodno-historickým organizmom, ktorý vzniká v procese premeny látok medzi človekom a prírodou. Je to zvláštna oblasť reálne existujúceho sveta, ktorá funguje na základe zákonov vyššej — sociálnej — formy pohybu hmoty. Zákony spoločnosti sú svojím obsahom objektívne, no subjektívne formou prejavu, vždy sa prenášajú cez subjektívny charakter ľudí. Hlásnou trúbou historickej nevyhnutnosti sú zvyčajne vynikajúce osobnosti.

Aká je teda dialektika procesu vzájomnej determinácie prírody a spoločnosti?

Predovšetkým treba poznamenať, že skúmať spoločnosť izolovane od prírody možno len v teoretickej analýze. Je to nevyhnutné na objasnenie špecifickosti tejto materiálnej formy. V skutočnosti, v reálnom svete je spoločnosť neoddeliteľná od prírody. Je predĺžením a súčasťou prírody. A ako neexistuje časť bez celku, ani spoločnosť nemôže existovať sama, bez prírody. K. Marx poznamenáva: „To, že fyzický a duchovný život človeka je nerozlučne spojený s prírodou, neznamená nič iné, ako to, že príroda je nerozlučne spojená sama so sebou, lebo človek je časťou prírody.“⁵ Spoločnosť nepretŕžite nachádza v prírode prirodzené podmienky pre svoj rozvoj. Pokiaľ ide o prírodu, je spoločnosť jej vlastným vyjadrením. Spoločnosť — to je príroda na sociálnom stupni rozvoja, príroda, ktorá dospela k pochopeniu svojho bytia. Slovaní Marxa: „... spoločnosť je dovŕšením základnej jednoty človeka s prírodou, ojazdným vzkriesením prírody, realizovaním naturalizmu človeka a realizovaním humanizmu prírody...“⁶

Ďalej, ako dosvedčuje prax, spoločnosť v procese prirodzenej premeny látok nepoužíva prírodné predmety v ich neporušenom stave, ale pretvára ich v súlade so svojimi potrebami a závisle od technických možností. Pred ľuďmi sa príroda odhaľuje len v pretvorenej forme, „poludštená“⁷, poznačená ľudskou podstatou. Výber plemien domácich živočíchov, druhy ovocných stromov a bylín, prekopané kanály a umelé vodné nádrže, vybudované závody, továrne, elektrárne atď. akoby boli druhou prírodou, ktorú vytvorili ľudia, no na základe objektívnych zákonitostí, v procese pracovnej, výrobnjej činnosti. K. Marx zdôrazňoval, že „... práve pri premene materiálneho sveta sa človek po prvý raz uplatňuje ako *rodová bytosť*. Táto výroba je *jeho* (človeka) dielom a jeho skutočnosťou.“⁸

Takto sa príroda, s ktorou človek spoluúčinkuje, zvyčajne ukazuje ako pretvorená, „prefotografovaná“ (podľa Hegla). Táto príroda vystupuje ako „iné bytie“ spoločnosti. Je prírodným, na ktorom sa rozšírilo a udomácnilo sociálne. Človek tým, že rozšíril a prehĺbil svoje poznanie a zdokonalil pracovné prostriedky, rozširuje a prehľbuje sféru svojho využitia prírody, privádza stále väčší počet prírodných predmetov do spoločenskej výroby, podrobuje si prírodu stále významnejšie. Engels hovorí: „... zviaza len *používa* vonkajšiu prírodu a prináša do nej zmeny jednoducho svojou prítomnosťou; človek si ju svojimi zmenami podrobuje svojim cieľom, *opanáva* ju.“⁹

³ MARX, K. — ENGELS, F.: Vybrané spisy II, Bratislava 1953, s. 400.

⁴ MARX, K.: Kapitál III, kniha tretia, Bratislava 1958, s. 371—372.

⁵ MARX, K. — ENGELS, F.: Iz rannych proizvedenij, Moskva 1956, s. 565

⁶ Tamže, s. 590.

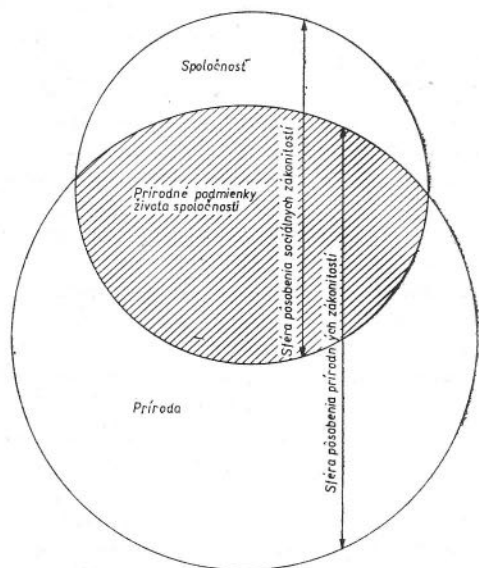
⁷ Tamže, s. 594.

⁸ Tamže, s. 566.

⁹ MARX, K. — ENGELS, F.: Vybrané spisy II, Bratislava 1953, s. 77.

Vzťah prírody a spoločnosti sa schematicky, veľmi relatívne môže prejavovať vo dvoch sférach (obvodoch), ktoré sa navzájom prelínajú (pozri obr. 1). Táto schéma umožňuje zdôrazniť to, že príroda a spoločnosť sú vzájomne späté, no kvalitatívne osobitnými materiálnymi formami. Každá z nich obsahuje dve stránky, z ktorých jedna platí pre prírodu i spoločnosť, kým druhá, naopak, ich navzájom odlišuje. Príroda obsahuje časť, ktorá spoluúčinkuje so spoločnosťou a je zapojená do procesu spoločenského bytia, ako aj tú časť, ktorú ešte spoločnosť nepozná a tvorí nedotknutú panenskú časť objektívneho sveta. Spoločnosť takisto pozostáva z tej časti, ktorá je „prírodným prostredím“, „prírodnými podmienkami“ existencie spoločnosti, ako aj z časti, ktorá neobsahuje nič prírodného (všetky spoločenské vzťahy, spoločenské vedomie, jazyk a ďalšie).

Príroda je teda na jednej strane takou oblasťou materiálneho sveta, ktorá sa svojimi základnými prejavmi stavia proti spoločnosti a orientácii jej činnosti; na druhej strane je to naturalizovaná, spredmetnená spoločnosť, časť sociálneho organizmu, „zmyslový svet“ vytvorený spoločnosťou. Svojím spôsobom aj spoločnosť je na jednej strane negovaním prírody, je to taký kvalitatívny stav hmoty, ktorý obsahuje prírodu



len v „prefotografovanej“ forme, na druhej strane je to časť prírody, jej dovŕšenie a pokračovanie. Príroda tým, že zrodila spoločnosť, zrodila svoj protiklad. Spoločnosť ustavične pretvára prírodu, ktorú premieňa na kultúru. Marx napísal: „Príroda vytvorená v ľudských dejinách — v tomto akte vzniku ľudskej spoločnosti — je skutočnou prírodou človeka; preto príroda, akou sa stáva... vďaka priemyslu, je opravdivou antropologickou prírodou.“¹⁰

Materiálna tvorba, vznikajúca v priesečníkoch alebo zhode („konstelácii“) prírody a spoločnosti, je to, čo sa zvyčajne nazýva „prírodnými podmienkami“ života spoločnosti, „prírodným prostredím“ jej existencie. To je práve prostredie, v ktorom

¹⁰ MARX, K. — ENGELS, F.: Iz rannych proizvedenij, Moskva 1956, s. 595—596.

sa uskutočňuje vzájomné pôsobenie prírody a spoločnosti. Je kvalitatívne svojráznou materiálnou formou, pretože tu pôsobia súčasne prírodné (mechanické, fyzické, chemické, biologické) i sociálne zákonitosti. V dôsledku toho všetky materiálne formy v danom prostredí majú dvojaký charakter. Sú prírodné i sociálne v tom istom čase. Tieto okolnosti objasňujú fakt, že materiálne formy, zahrnuté do prírodných podmienok života spoločnosti (domáce zvieratá, umelé kanály a vodné nádrže, elektrárne, závody atď.), vystupujú v dvoch systémoch vzťahov — prírodnom a spoločenskom — a pri svojom vývoji sa podrobujú pôsobeniu rozličných prvkov každého z týchto systémov. Zákonitosti prírodného systému pôsobia pritom vo sfére prírodných podmienok života spoločnosti v pretvorenej forme, podriadenej všeobecným zákonitostiam.

Príroda a spoločnosť sú meniace sa materiálne formy. Sféru ich vzájomného pôsobenia treba skúmať ako proces, v rámci ktorého sa aj reprodukovujú. Ide o to, že v každej materiálnej výrobe, ak si odmyslíme jej konkrétne formy, nielen sa pretrhávajú prirodzené zväzky a vzťahy, ničí sa príroda (napr. vychytávanie rýb z vodných nádrží, vyrúbavanie panenských lesov) a vytvárajú sa spoločenské hodnoty, spoločnosť ako taká, ale nastáva aj opačný pohyb — ničí sa časť výrobných síl spoločnosti (napr. spalovanie palív, opotrebovanie strojov) a regeneruje sa príroda.

Vo sfére vzájomného pôsobenia prírody a spoločnosti vystupujú dve protichodné tendencie. Jednu z nich tvorí výroba materiálnych hodnôt. V jej procese sa prírodná látka vytrháva z prírodných podmienok a premieňa sa na produkt, ktorý človek potrebuje. Tento cyklus prebieha podľa schémy: prírodná látka — výroba — hotový produkt, t. j. od prírody k spoločnosti. Druhú tendenciu tvorí obnovenie prírodných podmienok materiálnej výroby po celý čas existencie spoločnosti. V jej procese hotový produkt „odchádza“ zo spoločnosti a premieňa sa na prírodnú látku. Cyklus tu prebieha v opačnom smere: hotový produkt — výroba — prírodná látka, t. j. od spoločnosti k prírode.

Z uvedeného možno urobiť záver: práca, materiálna výroba, ktorá je procesom premeny látky medzi spoločnosťou a prírodou, produkuje a reprodukuje nielen spoločnosť, ale aj prírodu. Pritom vždy na vyššej úrovni. Marx a Engels, kritizujúci L. Feuerbacha za meditovanie, v *Nemeckej ideológii* napísali: „Nevidí, že zmyslový svet, ktorý ho obklopuje, nie je nič bezprostredne dané, čo existuje od večnosti, čo je stále rovnaké, ale že je to produkt priemyslu a stavu spoločnosti, a to v tom zmysle, že je to produkt historický, výsledok činnosti mnohých generácií, z ktorých každá stála na pleciach predchádzajúcej, ďalej rozvíjala jej priemysel i jej styk, prispôbovala jej sociálne zriadenie zmeneným potrebám.“¹¹

Vo vzájomnom pôsobení prírody a spoločnosti sa príroda nezriedka považuje len za akýsi pasívny začiatok. Aktívnosť sa priznáva spoločnosti. Je to však nesprávne. Príroda je tiež aktívna. No aktívnosť prírody a aktívnosť spoločnosti majú svoje zvláštnosti. Príroda vystupuje v úlohe sily, ktorej činnosť sa zameriava na udržanie a upevnenie prírodného vo svete. Napríklad neobrábané pole zarastá burinou, zanedbaný kanál sa zanáša ílom, ničí sa atď. Naproti tomu spoločnosť sa snaží o rozšírenie sféry sociálnych podmienok svojho života, o čoraz väčšie upevnenie kultúry v svete. Je vyšším stupňom vo vývine hmoty a revolučnou silou v tomto vzájomnom pôsobení.

Pretvorenie prírody nie je teda nič iné, ako proces, v ktorom spoločnosť potláča nepriaznivé, živelné javy a vytvára optimálne podmienky pre svoj život. Existuje vo všetkých etapách ľudskej histórie, no v rôznych epochách nadobúda rozličné

¹¹ MARX, K. — ENGELS, F.: *Nemecká ideológia*, SVPL, Bratislava 1961, s. 43.

formy. Pritom miera pôsobenia spoločnosti na prírodu priamo úmerne rastie s rastom samej spoločnosti, s rastom jej materiálnej výroby.

Treba však zdôrazniť, že ľudia môžu úspešne pretvárať prírodu najmä prostredníctvom poznania a využívania objektívnych zákonov vývoja materiálneho sveta. Subjektivismus a voluntarizmus tu vždy naráža na negatívne akcie prírody. Pri spracúvaní prírodnej látky, pri menení jej štruktúry a vonkajších vzťahov treba rátať aj s vnútornými vlastnosťami tejto látky a sociálnym významom produktu, ktorý z nej získavame. Keď napr. budujeme kanály, hydroelektrárne a iné stavby, je dôležité predvídať nielen fyzikálno-technické a priemyselné výsledky ich využitia, ale celý súhrn sociálnych dôsledkov tohto zásahu do vonkajšieho sveta. Engels veľmi správne poznamenal: „To všetko nám na každom kroku pripomína, že nijako neovládame prírodu tak, ako dobyvatel ovláda cudzí národ, ako niekto, kto stojí mimo prírody — ale že k nej telom, krvou, mozgom patríme, že stojíme v jej strede a že celá naša nadvláda je v tom, že vieme lepšie ako všetky ostatné tvory poznávať jej zákony a správne ich využívať.“¹²

Štúdium ukazuje, že vzájomná závislosť prírody a spoločnosti v procese vývoja zostáva v základe rovnaká. Dynamika je taká, že akékoľvek rozšírenie nezávislosti spoločnosti, upevnenie jej nadvlády nad prírodou rozširuje a znásobuje väzby prírody a spoločnosti. To znamená, že s rastom spoločenského organizmu rastie i sféra jeho súčinnosti s prírodou. Mení sa len charakter tohto vzájomného pôsobenia. Ak v ranom období spoločenskej histórie boli dominujúcimi bezprostredné väzby medzi človekom a prírodou, neskoršie tieto väzby slabnú a naopak, vznikajú sprostredkované. Teraz napríklad spoločenské rozdelenie práce, rozmiestnenie výrobných síl a i. už nezávisí ako niekedy od charakteru a rozloženia prírodných zásob. Nedeterminujú ich prírodné možnosti, ale v prvom rade spoločné potreby.

Pritom intenzita vzájomného pôsobenia spoločnosti a prírody v čase závisí od úrovne a charakteru rozvoja materiálnej výroby, to znamená, že čím je spoločenská výroba, celý sociálny organizmus na vyššej úrovni, tým je väčší objem premeny látok medzi prírodou a spoločnosťou; v priestore, v každej etape rozvoja výroby závisí od možnosti „poludstenej prírody“, to znamená, že čím sú väčšie a pestrejšie, tým sú širšie a mnohostrannejšie väzby medzi spoločnosťou a prírodou. Prirodzene, kapitalizmus ako vyššia a rozvinutejšia spoločensko-ekonomická formácia vnáša do sféry spoločenského života oveľa viac látok a predmetov prírody, než ktorákoľvek z predchádzajúcich formácií. No v rámci kapitalistického systému (názorne to vidieť v predmonopolistickom období) väčší úspech v rozvoji materiálnej výroby dosiahli tie krajiny, ktoré mali bohatšie prírodné zdroje a predovšetkým disponovali bohatstvom pracovných prostriedkov. „Keď je už kapitalistická výroba daná — hovorí Marx — bude sa za inak rovnakých okolností a pri danej dĺžke pracovného dňa veľkosť nadpráce meniť podľa prírodných podmienok práce, najmä podľa úrodnosti pôdy.“¹³

ŠTRUKTÚRA SFÉRY VZÁJOMNÉHO PÔSOBNIA PRÍRODY A SPOLOČNOSTI

Uznávanie organickej jednoty spoločnosti a prírody je základným princípom materialistického chápania javov historického vývinu. Materiálnym základom tejto jednoty, ako sme už povedali, je práca, spoločenská výroba, ktorá môže vznikáť

¹² ENGELS, F.: Dialektika prírody, VPL, Bratislava 1963, s. 143.

¹³ MARX, K.: Kapitál I, ÚDKSS, Bratislava 1959, s. 544.

len vtedy, ak sú dané isté „prírodné podmienky“. Podľa Marxa je to „príroda samého človeka“ a „príroda obklopujúca človeka“. Napísal: „Ak neprizeráme k viac alebo menej rozvinutej podobe spoločenskej výroby, ostáva produktivita práce viazaná na prírodné podmienky. Všetky prírodné podmienky možno redukovať na povahu samého človeka, na jeho rasu atď., a na prírodu, ktorá ho obklopuje.“¹⁴

Práve v týchto oblastiach sa predovšetkým uskutočňuje súčinnosť spoločnosti a prírody.

„Prírodné podmienky“ materiálneho života spoločnosti alebo „antropologická príroda“ sa teda štruktúrne rozpadávajú na dva komponenty — „prírodu samého človeka“, alebo to, čo sa teraz zvyčajne nazýva „obyvateľstvo“ („národné obyvateľstvo“), a „prírodu obklopujúcu človeka“, ktorej základ tvorí „geografické prostredie“.

Obyvateľstvo tvorí biosociálny súhrn ľudí, žijúcich na zemeguli. Sú to národy obývajúce našu planétu. Ľudia v procese životnej činnosti vstupujú do rozličných vzťahov s prírodou a medzi sebou navzájom. V podmienkach všeobecnej závislosti od výrobného procesu hrajú v ich živote významnú úlohu biologické vzťahy. Obyvateľstvo tvoria ľudia ako živé organizmy. Je to vzájomná biologická zviazanosť ľudstva, „organické telo“ spoločnosti. Marx napísal: „Človek je bezprostrednou prírodnou bytosťou. Ako bytosť prírody, pritom živá prírodná bytosť je... obdarený prírodnými silami, životnými silami, je aktívnou prírodnou bytosťou; tieto sily existujú v ňom v podobe vlôh a schopností, v podobe túžob...“¹⁵

Obyvateľstvo má špecifickú štruktúru a rozpadáva sa na veľké skupiny v závislosti od pohlavných, vekových a rasových znakov. V procese materiálnej výroby to spĺňa dvojakú úlohu. Po prvé, obyvateľstvo je prirodzeným (organickým) predpokladom materiálnej výroby. Aby sa mohla výroba realizovať, musí jej človek venovať energiu rúk, nôh, hlavy atď., t. j. svoje fyzické (biologické) sily. Čím je silnejší a lepšie fyzicky vyvinutý, tým má väčšie pracovné a výrobné schopnosti. Väčšie množstvo fyzicky zdravých ľudí môže viesť do činnosti väčšiu masu pracovných prostriedkov. Keď Marx charakterizoval postavenie a úlohu človeka vo výrobe, hovoril: „Sám človek stojí oproti prírodnej látke ako prírodná sila. Uvádza do pohybu prírodné sily patriace k jeho telu: ramená a nohy, hlavu a ruky, aby si prisvojil prírodné látky vo forme vhodnej pre svoj vlastný život. Tým, že týmto pohybom pôsobí na vonkajšiu prírodu a mení ju, mení zároveň aj svoju vlastnú povahu. Rozvíja schopnosti, ktoré v nej driemu, a hru týchto síl podmaňuje svojej vlastnej nadvláde.“¹⁶

Po druhé, obyvateľstvo je subjektom materiálnej výroby. Materiálna výroba má svoje opodstatnenie len v súvislosti s uspokojovaním ľudských potrieb. Človek sa na jednej strane formuje a živí prácou a na druhej strane je vnútorným stimulom a konečným cieľom produktívnej práce. Teda s rastom počtu ľudí rastie i objem ich potrieb. A vzrastajúce potreby vyvolávajú nové, oveľa zložitejšie úlohy pred výrobou a ona, skôr alebo neskôr, ich rieši a dostáva sa pritom na vyšší stupeň svojho rozvoja. „... Sama prvá uspokojená potreba — písali K. Marx a F. Engels — činnosť a nástroj na jej uspokojenie, ku ktorému sa už dospelo, vedú k novým potrebám — a toto vytváranie nových potrieb je prvý historický čin.“¹⁷

Obyvateľstvo má teda značný vplyv na rozvoj výroby a, samozrejme, spoločnosti. Tento vplyv sa uskutočňuje prostredníctvom výrobných síl a rastu potrieb. Marx a Engels, charakterizujú prvobytnú spoločnosť, poznamenávajú, že jej „...vedomie

¹⁴ Tamže, s. 543.

¹⁵ MARX, K. — ENGELS, F.: Iz rannych proizvedenij, Moskva 1956, s. 631.

¹⁶ MARX, K.: Kapitál I, Bratislava 1959, s. 200.

¹⁷ MARX, K. — ENGELS, F.: Nemecká ideológia, SVPL, Bratislava 1961, s. 31.

sa ďalej vyvíja a rozvíja stupňovaním produktivity, rastom potrieb a rozmnožovaním obyvateľstva, ktoré je základom rastu produktivity aj potrieb".¹⁸

Obyvateľstvo a materiálna výroba v procese svojho vývinu spolupôsobia obojstranne. Narastanie počtu ľudí je biologickým predpokladom rastu výroby. No sám rast obyvateľstva je v rozhodujúcej miere určovaný rozvojom spoločenskej výroby. Štúdium tejto otázky ukazuje, že hoci rozmnožovanie a výživa je u človeka prírodným procesom, narastanie počtu ľudí závisí od sociálnych podmienok. Preto neexistuje abstraktný zákon ľudského rozmnožovania. Každý historický spôsob výroby sa vyznačuje svojím osobitným zákonom obyvateľstva. Marx v *Kapitáli* ukazuje: "... Každý osobitný historický spôsob výroby má svoje osobitné, historicky platné populačné zákony. Abstraktný populačný zákon existuje iba pre rastliny a zvieratá, kým do tejto oblasti historicky nezasiahne človek."¹⁹

Čo treba chápať pod pojmom „príroda obklopujúca človeka“? K. Marx pri analýze procesu vzájomného pôsobenia prírody a spoločnosti dokazoval, že človek „... nič nemôže vytvoriť bez prírody, bez vonkajšieho zmyslového sveta. Je to onen materiál, na ktorom pracuje, na ktorom sa rozvíja jeho pracovná činnosť, z ktorého a za pomoci ktorého práca vyrába svoje výrobky.“²⁰ V tomto výroku sú pre nás dôležité dva momenty. Po prvé, že Marx tu pod prírodou rozumie „vonkajší zmyslový svet“, t. j. od človeka (všeobecne od obyvateľstva) odlišné objektívne prostredie. Po druhé, že táto príroda je „materiálom“, z ktorého a pomocou ktorého si človek v procese práce zabezpečuje všetky pre život nevyhnutné produkty.

Napriek tomu však príroda, s ktorou sú ľudia v kontakte, neexistuje, ako sme už konštatovali, v prvotnej, nedotknutej forme. V procese výroby ju ľudia spracúvajú a menia na „poľudštenú“, „antropologickú“ prírodu. „Vonkajší zmyslový svet“, v ktorého podmienkach žijú a pracujú ľudia (ako kvalitatívne určené biologické spoločenstvo), nie je — podľa Marxa — ničím iným, ako „neorganickým telom človeka“. V súvislosti s touto otázkou v *Ekonomicko-filozofických rukopisoch*... napísal: „Prakticky univerzálnosť človeka sa prejavuje práve v tej univerzálnosti, ktorá celú prírodu mení na jeho neorganické telo, pretože je pre človeka po prvé bezprostredným životným prostriedkom a po druhé, hmotou, predmetom i nástrojom na jeho životnú činnosť. Príroda je *neorganickým telom* človeka, a síce — príroda do takej miery, do akej nie je sama ľudským telom.“²¹

Teda Marx v prírode, spolupôsobiacej so spoločnosťou, vidí „prírodu samého človeka“, alebo to, čo tvorí v užšom zmysle „ľudské telo“, organickú (biologickú) štruktúru človeka, vešobecne ľudí (obyvateľstvo) a „prírodu obklopujúcu človeka“, „vonkajší zmyslový svet“, alebo to, čo tvorí „neorganické telo človeka“. Pritom treba zdôrazniť, že pod „neorganickým telom človeka“ Marx rozumie celý komplex materiálnych podmienok (vrátane organického prostredia), ktoré determinujú život spoločnosti v danej etape vývoja. Na relatívny charakter obsahu pojmu „neorganický“ upozorňuje v *Nemeckej ideológii*. Konkrétne v súvislosti s analýzou vzťahu pristupujú k podmienkam vytvoreným doterajšou výrobou a doterajším stykom ako k podmienkam neorganickým, pritom si však nemyslia, že bolo zámerom alebo poslaním doterajších generácií dodať im materiál, ani si nemyslia, že tieto podmienky boli neorganické pre individuá, ktoré ich vytvorili.“²²

¹⁸ Tamže, s. 33.

¹⁹ MARX, K.: *Kapitál I*, Bratislava 1959, s. 667.

²⁰ MARX, K. — ENGELS, F.: *Iz ranných proizvedenij*, Moskva 1956, s. 561.

²¹ Tamže, s. 565.

²² MARX, K. — ENGELS, F.: *Nemecká ideológia*, SVPL, Bratislava 1961, s. 68.

Teda „neorganické telo človeka“ je materiálne prostredie obklopujúce ľudí, prostredie, ktoré vytvárajú v procese výroby a v ktorom nachádzajú všetko nevyhnutné pre reprodukciu svojho života. Je dôležité zdôrazniť, že do tohto vonkajšieho zmyslového sveta sa zaraďujú nielen predmety prírody, ale všetky telá i materiálne produkty, s ktorými je človek vo vzájomnom vzťahu, teda celá spoločnosť. K. Marx konštatoval, že „... medzi prostriedky pracovného procesu v širšom zmysle zahrnujeme všetky materiálne podmienky potrebné na to, aby sa pracovný proces vôbec mohol uskutočniť. Nevchádzajú priamo do neho, ale bez nich pracovný proces buď nemôže vôbec prebiehať, alebo len nedokonale. Všeobecným pracovným prostriedkom takého druhu je... zem... Medzi takéto pracovné prostriedky, ktoré však už prešli pracovným procesom, patria napr. pracovné budovy, kanály, cesty atď...“²³

Príroda obklopujúca ľudí má zložitú štruktúru. Jej základ tvorí „geografické prostredie“. Nezriedka sa tento pojem chápe ako synonymum pojmu „príroda“ („prírodné prostredie“). Je to však nesprávne. Pojem „príroda“ je svojim rozsahom išrší. Obsahuje všetky prírodné podmienky života spoločnosti (ktorých dôležitými prvkami sú obyvateľstvo a geografické prostredie), a taktiež je to nedotknutá panenská príroda, ktorá sa ešte nesala „neorganickým telom človeka“, t. j. príroda nezatahnutá do víru spoločenského bytia. A tak geografické prostredie je len časťou prírody, a to len tej, ktorá je vo vzájomnom vzťahu so spoločnosťou.

Ďalej v niektorých prípadoch sa v literatúre nerobia rozdiely medzi pojmami „geografické prostredie“ a „zemská sféra“. Pravda, obidva pojmy sú navzájom blízke, no nie sú totožné, pretože geografické prostredie tvorí len časť zemskej sféry, ktorá obsahuje ešte aj nedotknutú prírodu našej planéty. Historicky, pokiaľ ide o mieru rozvoja spoločnosti, rast jej výroby, geografické prostredie sa rozširuje a svojim rozsahom sa približuje k zemskej sfére.

Teda geografické prostredie je súhrnom prírodno-historických podmienok našej planéty, podmieňujúcich život ľudí. Je to vo vzťahu k obyvateľstvu vonkajšie, zemské prostredie, ktoré umožňuje prírodnú existenciu ľudí. Geografické prostredie je špecifická časť prírody, ktorá je v priestore ohraničená zemskou sférou a v čase — históriou ľudstva.

Prvkami štruktúry geografického prostredia sú: po prvé, Zem so svojimi útrobami a nadzemskými priestormi (podľa toho, ako sa vyskytujú vo výrobnom procese alebo využívajú v materiálnom živote spoločnosti); po druhé, zhmotnené výsledky práce predchádzajúcich pokolení. Marx poznamenáva: „Zvieratá a rastliny, ktoré zvyčajne pokladáme za produkty prírody, sú produktami práce nielen predošlého roka, ale sú vo svojej terajšej podobe produktami zmien, ktoré nastali za mnohých pokolení pod kontrolou človeka, prostredníctvom práce človeka. Pokiaľ ide špeciálne o pracovné prostriedky, ich obrovská väčšina ukazuje aj pri najpovrchnejšom pohľade stopy minulej praxe.“²⁴ Vplyv tohto komponentu na život spoločnosti postupne vzrastá. V počiatočných etapách ľudskej histórie bol nepatrný, no teraz je už veľmi dôležitý.

Geografické prostredie je prírodno-sociálnym materiálnym útvarom. Je sférou vzájomného vplyvu a vzájomného prenikania spoločnosti a prírody. Je to hraničné prostredie, v ktorom sa stretávajú spoločenské, biologické, fyzické a iné formy pohybu hmoty. Preto nemožno o predmetoch geografického prostredia všeobecne vyslovovať jednoznačné úsudky. Napríklad polia, dobytok, lesné porasty, umelé jazerá atď.

²³ MARX, K.: Kapitál I, Bratislava 1959, s. 203.

²⁴ Tamže, s. 204.

sú predmetmi prírody i výrobných prostriedkov. Prírodné a sociálne v nich jestvuje v jednote. Preto geografické prostredie na jednej strane nemožno stotožňovať s prírodou všeobecne a skúmať len z pozície prírodovedy; na druhej strane ju nemožno skúmať ani ako výlučne sociálny jav. Hmota prírody, pretvorená ľuďmi, „poludštená“, zostane v prvom rade prírodnou hmotou a podlieha fyzickým, chemickým a biologickým zákonitostiam. No závisí od spoločnosti, aké jej množstvo a v akom stupni bude vťahnutá do víru spoločenského bytia.

Preto bohatstvo geografického prostredia sa neurčuje len prírodným bohatstvom prírody, ale aj vzťahmi spoločnosti k prírode. Čím väčšia a mnohostrannejšia je premena látok medzi spoločnosťou a prírodou, tým je geografické prostredie bohatšie, t. j. širšie a zložitejšie. A tieto okolnosti, ako je známe, závisia od úrovne rozvoja spoločenskej výroby. Teda úroveň rozvoja geografického prostredia je v základe určovaná úrovňou rozvoja spoločnosti, jej spôsobom výroby. Je to objektívna zákonitosť. Spoločnosť má vždy také geografické prostredie, aké si vytvorí v procese materiálnej činnosti.

Donedávna premena látok medzi spoločnosťou a prírodou nepresahovala hranice Zeme. Teraz, ako je známe, ľudia prenikli do vesmíru, začali dobýjať našu najbližšiu planétu Mesiac, preskúmať Venušu, Mars atď. Možno zahrnúť všetky tieto nové dobyté oblasti prírody do geografického prostredia? Zdá sa, že nie. Preskúmaná a pretvorená príroda za hranicami zemského obalu nepatrí do geografického prostredia človeka. Hoci ľudia na Mesiaci bývajú, jeho prírodné podmienky (selenografické prostredie) nezabezpečujú ich životnú existenciu. Aby mohol človek na Mesiaci, vo vesmíre bývať, musí tam preniesť časť svojho zemského (geografického) prostredia. Kozmický priestor a nezemské kozmické látky, ktorých sa človek zmocňuje, tvoria osobitnú časť prírody, ktorú možno vhodne nazvať kozmickým (kozmozografickým) prostredím.

Kozmozografické prostredie je kvalitatívne zvláštna materiálna forma, vznikajúca pri vzájomnom pôsobení spoločnosti a mimozemskej prírody. Teraz taktiež patrí k prírodným podmienkam života spoločnosti. Jej osobitosť sa prejavuje predovšetkým v sprostredkovanom charaktere vzájomného ovplyvňovania sa so spoločnosťou. Ak geografické prostredie vzniká z bezprostredných kontaktov spoločnosti so zemskou sférou, kozmozografické prostredie formuje sprostredkované človeka cez geografické prostredie. Skutočne, ľudia pre súčinnosť s mimozemskou prírodou potrebujú zvláštne, umelo vytvorené zemské podmienky. Mimozemská príroda na rozdiel od zemskej taktiež pôsobí na spoločnosť sprostredkované, cez geografické prostredie. Ľudia napr. skúmajú pôsobenie slnečnej radiácie, no sprostredkovanéj zemskou sférou.

Každá vesmírna planéta, ako ukazujú výskumy, má osobitné materiálne hviezdne prostredie. Podľa miery, ako si bude človek osvojovať mimozemskú prírodu, bude spoločnosť tieto hviezdne prostredia vzťahovať do svojich prírodných podmienok života. Preto kozmozografické prostredie vystupuje ak jednota kozmického priestoru a hviezdnych prostredí konkrétnych planiet. Pri úsilí ľudskou prácou rozumne vytvorí organizované geografické prostredie je dôležité študovať, ako aj organizovať „vonkajšie podmienky“ jeho existencie — kozmozografické prostredie.

Teda vonkajšia príroda, tvoriaca „neorganické telo človeka“, v tomto čase sa už neobmedzuje na geografické prostredie, hoci je v nej vrcholne dominujúce, ale zahŕňa ešte aj kozmozografické prostredie. Zvýšenie úrovne rozvoja výrobných síl, pokrok vedy a techniky nevyhnutne rozšíria, zväčšia rozsah kozmozografického prostredia. Možno predpokladať, že čím ďalej sa bude spoločnosť vyvíjať, tým väčšiu úlohu v jej živote bude mať i pretvorené mimozemské prírodné prostredie.